

Maria JANUKOWICZ

Odpowiedzialność nauczyciela w konwencji prawno-etycznej

Słowa kluczowe: odpowiedzialność, wolność, odpowiedzialność prawna, odpowiedzialność pedagogiczna, odpowiedzialność etyczna.

1. Zakres znaczeniowy pojęcia „odpowiedzialność”

Odpowiedzialność to jedna z wartości decydujących o życiu, pracy i istocie człowieczeństwa. W ciągu ostatnich dziesięcioleci pisze się o niej bardzo dużo. Odnosi się nawet wrażenie, że w świecie zaśmieconym gadżetami, dzwoniącymi komórkami i wciąż szumiącymi skrzynkami komputerów jest szczególnie zapotrzebowanie na ludzi odpowiedzialnych. Cały porządek prawny i moralny w swoim wymiarze międzyludzkim i społecznym opiera się *de facto* na odpowiedzialności. Rozumiemy przez nią „konieczność, obowiązek moralny lub prawny odpowiadania za swoje czyny i ponoszenia za nie konsekwencji”¹. Odpowiedzialność łączy się bezpośrednio z czynem, działaniem ludzkim, które postrzegane jest w kategoriach obowiązku. Bycie odpowiedzialnym oznacza przyjęcie postawy refleksji i odpowiadania za czyny, w rezultacie których należy ponieść zawsze określone konsekwencje. Nie traktujemy jednak tej wartości wyłącznie jako obowiązku. Odpowiedzialność to też „właściwość ludzkiego postępowania polegająca na możliwości lub gotowości ponoszenia konsekwencji własnego postępowania; warunkiem odpowiedzialności jest wolność, świadomość i istnienie odpowiedniej sankcji”². Jest więc przymiotem charakteryzującym człowieka w toku jego rozwoju osobniczego. To właśnie odpowiedzialność

¹ *Mały słownik języka polskiego*, red. S. Skorupka, H. Auderska, Z. Łempicka, Warszawa 1968, s. 490.

² *Nowy leksykon PWN*, Warszawa 1998, s. 1206.

określa i determinuje zakres człowieczeństwa. Obserwując życie ludzkie w dłuższej perspektywie czasu, widzimy, że „życie jest zawsze życiem w miejsce innych, żyjemy zamiast innych, działamy zamiast innych i dla innych. Znaczy to, że samo życie jest odpowiedzialnością”³. W kontaktach z ludźmi skazani jesteśmy na improwizację, na stałe niespodzianki, im więcej tych kontaktów mamy, tym bardziej musimy być odpowiedzialni. Nie może być mowy o zawłaszczaniu człowieka, nieliczeniu się z jego indywidualnością, o braku refleksji na temat granic swojego postępowania. Zdaniem J.M. Michalaka, „odpowiedzialność może podjąć tylko ten, kto jest świadomy, kto rozumie, co to jest odpowiedzialność”⁴. Warto więc uświadomić sobie, że odpowiedzialność to:

- konieczność, obowiązek moralny lub prawny odpowiadania za swoje czyny i ponoszenia za nie konsekwencji⁵;
- gotowość do odpowiadania przed sobą lub innymi, czyli do ponoszenia konsekwencji podjętych działań, celowych lub przypadkowych⁶;
- właściwość ludzkiego dobrowolnie podjętego postępowania, opartego na – lub wynikającego z – świadomości obowiązków i powinności podmiotu, a zatem w pełni zdającego sobie sprawę z jego przebiegu i następstw oraz przejawiającego gotowość ponoszenia pozytywnych i negatywnych konsekwencji swoich zachowań⁷.

Nie ma takiej sfery życia, która nie wymagałaby od człowieka bycia odpowiedzialnym. Zdaniem M. Dudzikowej,

człowiek zawsze odpowiada za coś i poczuwa się do odpowiedzialności przed kimś. Im większy zakres aktywności człowieka, tym bardziej zwiększa się jego odpowiedzialność [...]. Zakres odpowiedzialności wyraża nasze powiązanie ze światem; jeśli ponosimy ją tylko za urządzenie się w nim, to za mało, by zyskać szacunek. Na szacunek zasługuje nie ten, kto tylko nie szkodzi, ale ten, kto, kierując się orientacją Być, jest aktywny, zaangażowany w zadania wykraczające poza tak zwane sprawy prywatne, działa z myślą o dobru drugiego człowieka, szerszej społeczności, a zarazem czerpie z tego satysfakcję i odnajduje w tym sens własnego życia⁸.

Podstawową zasadą dobrego rządzenia jest dzielenie odpowiedzialności z innymi, co nie oznacza dążenia do własnej wygody lub anonimowości. Warto skorzystać z rady, jaką daje Josemaria Escriva de Balaguer: „Nie mów o żadnym ze swoich podwładnych: Nie nadaje się. – To ty się nie nadajesz, gdyż nie umiesz postawić go w miejscu, gdzie mógłby być pożyteczny”⁹. Odpowiedzialność to obowiązek realizowania zadań, które nie są wyniszczające dla innych,

³ Cyt. za: S. Kowal, *Współczesne konteksty odpowiedzialności nauczyciela*, Kraków 2004, s. 54–55.

⁴ Cyt. za: J.M. Michalak, *Rozumienie pojęcia „odpowiedzialność nauczyciela” a poczucie odpowiedzialności zawodowej nauczycieli*, „Ruch Pedagogiczny” 2002, nr 3–4, s. 35.

⁵ *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 2, Warszawa 2002, s. 449.

⁶ Źródło: <http://zspl.wagrowiec.pl/pliki/publikacje/16/index.htm> [dostęp: 3.09.2010].

⁷ Cyt. za: J.M. Michalak, dz. cyt., s. 28.

⁸ Źródło: <http://zspl.wagrowiec.pl/pliki/publikacje/16/indexpliki/Page393.htm> [dostęp: 3.09.2010].

⁹ J. Escriva de Balaguer, *Bruzda*, Katowice 1991, s. 208.

lecz pomagają im wzrastać. To świadomość obowiązków i powinności, świadomość podjętego przez siebie postępowania i gotowość do ponoszenia konsekwencji swoich zachowań, bez względu na to, w jakiej roli się występuje, jaką funkcję sprawuje, jakie stanowisko piastuje. Ranga odpowiedzialności jest szczególnie wysoka w tych zawodach, w których podmiotem oddziaływań jest drugi człowiek. Takim właśnie jest zawód nauczyciela.

2. Odpowiedzialność prawna

Działalność pedagogiczna w układach prawnych przyjmuje postać prawnie określonych obowiązków, za realizacją których stoją środki prawne, w tym sankcje prawne. Stanowią one swojego rodzaju „zabezpieczenie”, skłaniające do należytego wypełniania obowiązków zawodowych. Aby mogło dojść do odpowiedzialności prawnej, muszą być spełnione trzy warunki¹⁰:

- 1) musi nastąpić prawne, tj. w przepisach, ustalenie określonego obowiązku, i to skierowanego do danych osób, co stanie się potem podstawą prawną zarzutu i całej w tym zakresie odpowiedzialności prawnej,
- 2) prawne określenie sankcji i konsekwencji za niewykonanie i nienależyte wykonanie tego obowiązku prawnego,
- 3) faktyczne, odpowiednio stwierdzone, niewykonanie lub nienależyte wykonanie tego obowiązku (a co stało się w okresie obowiązywania przepisu formułującego ów obowiązek); wydaje się wtedy o tym odpowiednie orzeczenie, decyzję czy wyrok.

Wszelka działalność pedagogiczna określona jest prawem, które reguluje wykonywanie przez nauczyciela obowiązków i dokonywanie racjonalnych wyborów. W szkolnej rzeczywistości każdy dzień przynosi sytuacje, w których trzeba podejmować decyzje, dokonywać wyborów i mieć świadomość bycia odpowiedzialnym za nie przed uczniami. Każdy wybór, który stoi w sprzeczności z literą prawa, może przynieść tak negatywne konsekwencje, że pociągnie nauczyciela do odpowiedzialności przed stosownym organem, powołanym do orzekania odpowiedzialności prawnej. W jej obszarze wyróżnia się odpowiedzialność cywilną, administracyjną i karną¹¹. Z odpowiedzialnością cywilną nauczyciela mamy do czynienia wówczas, gdy jego działania narażają na szkodę pozostającego pod jego opieką ucznia. W grę wchodzi: utrata zdrowia fizycznego, psychicznego lub utrata życia. Za skutki swoich działań nauczyciel może ponieść dodatkowo odpowiedzialność finansową, w zależności od uszczerbku na zdrowiu ucznia. Decydujące znaczenie ma tutaj forma zatrudnienia nauczyciela. Jeśli jest on zatrudniony na umowę o pracę, ponosi jedynie odpowiedzialność pracowniczą. Odszkodowanie związane z utratą zdrowia przez ucznia ponosi

¹⁰ J. Homplewicz, *Etyka pedagogiczna*, Warszawa 1996, s. 200.

¹¹ Tamże.

wówczas pracodawca. Jeśli nauczyciel zatrudniony jest na umowę zlecenie, to na nim spoczywa obowiązek wypłacenia odszkodowania o nielimitowanej wysokości. Nauczyciele mają możliwość zabezpieczenia się przed odpowiedzialnością majątkową poprzez wykupienie stosownego ubezpieczenia od odpowiedzialności cywilnej. Towarzystwa ubezpieczeniowe nie chronią jedynie tych nauczycieli, którzy wyrządzili szkodę¹²:

- w sposób umyślny,
- w wyniku niedbalstwa,
- w następstwie celowego nieprzestrzegania regulaminów, instrukcji,
- poprzez świadome niewykonywanie swoich obowiązków.

Odpowiedzialność cywilna jest rodzajem odpowiedzialności prawnej o charakterze majątkowym. Powstaje zawsze wskutek wyrządzenia szkody uczniowi przez niewykonanie zobowiązania, nienależyte jego wykonanie lub czyn niedozwolony. W praktyce szkolnej ten rodzaj odpowiedzialności dotyczy najczęściej odszkodowania w przypadku naruszenia zasad związanych z obowiązkiem zapewnienia przez szkołę bezpiecznych warunków do nauki. W przypadku oddziaływań wychowawczych, zdaniem J. Homplewicza, w grę wchodzi przede wszystkim odpowiedzialność administracyjna, normowana przepisami prawa administracyjnego, szkolnego i opiekuńczego, co też przesądza z reguły o administracyjno-prawnych w tym zakresie formach odpowiedzialności (np. dyscyplinarnej czy porządkowej), o prawnych środkach i sankcjach¹³. Nauczyciel może też ponieść odpowiedzialność karną, jeśli popełni czyn zagrożony, który jest wykroczeniem lub przestępstwem. Odpowiedzialności karnej podlega ten nauczyciel, który popełnia czyn zagrożony pod groźbą kary. Ten rodzaj odpowiedzialności ponosi nauczyciel, gdy świadomie, umyślnie naraża ucznia, który powierzony jest jego opiece, na bezpośrednie niebezpieczeństwo utraty życia albo na duży uszczerbek na zdrowiu. Odpowiedzialności karnej podlegają wszelkie czyny nauczyciela związane z niebezpieczeństwem utraty życia, ciężkim uszczerbkiem na zdrowiu, z nieudzieleniem pomocy uczniowi, czy też z nieumyślnym spowodowaniem śmierci. Sam fakt doprowadzenia do sytuacji, w której uczniowi grozi niebezpieczeństwo, może już powodować pociągnięcie nauczyciela do odpowiedzialności karnej.

Wskazane rodzaje odpowiedzialności prawnej nie wyczerpują jednak w pełni przedmiotowej kwestii, o czym pisze J.M. Michalak, wymieniając w ramach odpowiedzialności prawnej nauczyciela odpowiedzialność: pracowniczą, cywilną, dyscyplinarną, karną¹⁴. Odpowiedzialność pracownicza dzieli się na odpowiedzialność materialną i porządkową¹⁵, a regulują ją przepisy prawa pracy. Nauczyciel ponosi odpowiedzialność przed szkołą, a dokładnie przed jej pracodaw-

¹² J.M. Michalak, *Poczucie odpowiedzialności zawodowej nauczycieli*, Warszawa 2003, s. 104.

¹³ J. Homplewicz, dz. cyt., s. 200.

¹⁴ J.M. Michalak, *Poczucie...*, s. 102.

¹⁵ Tamże, s. 103.

cą lub inną instytucją oświatową, która zatrudnia go na zasadach określonych w Karcie nauczyciela. Odpowiedzialność porządkowa ma na celu wymuszenie na nauczycielu przestrzegania¹⁶:

- regulaminu pracy,
- ustalonego porządku pracy,
- przepisów przeciwpożarowych,
- przepisów bezpieczeństwa i higieny pracy.

W przypadku niedopełnienia obowiązków wynikających z ww. przepisów nauczyciel podlega karze porządkowej, upomnienia lub nagany. Może być ona zastosowana w sytuacjach, gdy opuszcza on stanowisko pracy bez usprawiedliwienia, przychodzi do pracy w stanie nietrzeźwym lub spożywa alkohol w czasie pracy. Odpowiedzialność porządkową ponosi nauczyciel wówczas, gdy zakłóca ład, porządek, dyscyplinę pracy, nie przestrzega postanowień regulaminowych. Szczegółowo ten rodzaj odpowiedzialności reguluje art. 75 ust. 2 Karty Nauczyciela. Jest w nim mowa o bezprawnym naruszeniu porządku pracy, o zawinionych działaniach nauczyciela w toku procesu kształcąco-wychowawczego lub o zaniechaniu pracy. W konsekwencji zachowanie takie jest szkodliwe dla uczniów, a w skali globalnej dla właściwego funkcjonowania szkoły. Pracodawca ma prawo do wymierzenia kary porządkowej, ilekroć swoją postawą nauczyciel dezorganizuje pracę klasy lub szkoły.

Nieco inny wymiar ma odpowiedzialność materialna. Zdaniem J.M. Michalak, nauczyciel ponosi ją w sytuacji, gdy podczas wykonywania obowiązków wyrządza komuś krzywdę – czy to pracodawcy, czy to innej osobie – w sposób zawiniony, czyli umyślnie lub na skutek niedbalstwa. Naturalnie sankcje wynikające z odpowiedzialności materialnej mają najczęściej charakter pieniężny, co jest związane z faktem, iż chodzi tu przede wszystkim o zrekompensowanie szkody wyrządzonej poszkodowanemu¹⁷. Ma to miejsce zazwyczaj w przypadku niewłaściwego obchodzenia się z powierzonym nauczycielowi sprzętem, w postaci np. środków audiowizualnych, nieodpowiedniego korzystania ze sprzętu, braku stosownego zabezpieczenia go przed dewastacją lub kradzieżą ze strony społeczności szkolnej lub pozaszkolnej.

Znacznie dotkliwsza od odpowiedzialności pracowniczej jest odpowiedzialność dyscyplinarna. Ponoszona jest ona „przez pracownika państwowego przed organem dyscyplinarnym w razie poważniejszego naruszenia obowiązków służbowych”¹⁸. W przypadku nauczycieli podstawę prawną tego rodzaju odpowiedzialności stanowią art. 75–85 Ustawy z dnia 26 stycznia 1982 – Karta Nauczyciela (tekst jednolity: Dz.U. 2006, Nr 97, poz. 674 z późniejszymi zmianami). Do odpowiedzialności dyscyplinarnej mogą być pociągnięci wszyscy nauczyciele, bez względu na zajmowane stanowisko pracy, za uchybienia godności zawo-

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ *Nowy leksykon PWN...*, s. 1206.

du nauczyciela lub obowiązkom szczegółowo określonym w Karcie nauczyciela. Czynami podlegającymi egzekucji dyscyplinarnej mogą być: przemoc psychiczna lub fizyczna stosowana wobec uczniów, agresja słowna i fizyczna, zaniedbania w sferze dydaktycznej, wychowawczej i opiekuńczej, wykorzystanie seksualne uczniów, ale też fałszowanie dokumentacji pedagogicznej, posługiwanie się plagiatami itp. Postępowania dyscyplinarne nie wszczyna się jedynie, gdy nauczyciel za popełnione przewinienie został już ukarany karą porządkową. Postępowanie to ma charakter dwuinstancyjny, a karami stosowanymi wobec nauczyciela mogą być: nagana z ostrzeżeniem, zwolnienie z pracy w danej szkole, wykluczenie z zawodu nauczyciela. Dotkliwość tych kar wynika z poważnego naruszenia obowiązków pracowniczych. Zakresu odpowiedzialności służbowej nie można jednak ograniczyć tylko do przepisów ustawowych, regulaminowych, czy też innych uregulowań prawnych. Jedynie częściowo określają one odpowiedzialność nauczyciela. Ogromną rolę odgrywają „nieformalne wymagania stawiane przez partnerów roli nauczyciela, rodziców, bezpośrednich przełożonych, własne i inne zespoły nauczycielskie, lokalne środowiska, społeczeństwo globalne oraz samych uczniów”¹⁹. Odpowiedzialność zawodowa ulega znacznemu rozszerzeniu, kiedy pojawiają się nowe wyzwania, nowe zadania edukacyjne, wówczas sam nauczyciel rozstrzyga o zakresie podejmowanej na co dzień odpowiedzialności.

3. Odpowiedzialność pedagogiczna

Analizując bogactwo występujących w świecie zawodów, nietrudno zauważyć, że nie ma takiego, w którym człowiek nie ponosiłby jakiejkolwiek odpowiedzialności. W zawodzie nauczyciela jej wymiar jest szczególny, albowiem przedmiotem odpowiedzialności jest dziecko. Powierza się je nauczycielowi z chwilą rozpoczęcia przez niego pracy pedagogicznej i odtąd staje się za nie odpowiedzialny. Jest to odpowiedzialność kontraktowa²⁰, ustanowiona sztucznie poprzez przyjęcie zobowiązania do opieki, wychowania i kształcenia dzieci z racji posiadanych kompetencji. Jest przeciwieństwem odpowiedzialności naturalnej²¹, przynależnej wyłącznie rodzicom, którzy sami powierzają sobie przedmiot odpowiedzialności, jakim jest ich dziecko. W momencie powierzenia go nauczycielowi „automatycznie staje się on odpowiedzialny, a jego odpowiedzialność jest niemała, co więcej, ta szczególna moc odpowiedzialności ujawnia się, gdy nauczyciel nie wypełnia obowiązków i powinności na niego nałożonych oraz gdy poprzez swoje działania narusza pewne wartości i normy”²². Odpowie-

¹⁹ K. Gabryś, *Odpowiedzialność jako wyzwanie dla nauczyciela*, „Wychowanie na co Dzień” 2002, nr 2–3, s. 3.

²⁰ J.M. Michalak, *Poczucie...*, s. 95.

²¹ Tamże.

²² S. Kowal, dz. cyt., s. 119–120.

działność wynika z obowiązków i powinności nauczyciela, stąd należy od niego żądać odpowiedzialnych zachowań, pociągać go do odpowiedzialności za niewłaściwe czyny i nigdy nie można go z niej zwolnić. Jest ona konsekwencją posiadanych kompetencji i kwalifikacji zawodowych, a jej fundamentem jest zawsze wolność. Jeżeli nauczyciel czuje się wolny, może samodzielnie dokonywać wyborów, w jego rękach spoczywa inicjatywa, wtedy może ponosić odpowiedzialność. Zdaniem R. Ingardena, „osoba, która ma ponosić odpowiedzialność za swój czyn, powinna być wolna w swoich decyzjach i swych czynach”²³. To trudny wymóg, bo nauczyciel nigdy nie pozostaje bez wpływu innych, wciąż musi dostosowywać się do poleceń, dyrektyw, próśb swoich zwierzchników, co odbiera mu chęć spontanicznego, indywidualnego działania, a tym samym czuje się ubezwłasnowolniony. Można wtedy mówić o pasywnym ponoszeniu odpowiedzialności, a nawet o „znoszeniu odpowiedzialności”²⁴. Ilekroć nauczyciel będzie realizatorem czyichś pomysłów, koncepcji i zadania będą mu narzucane, nie będzie mógł działać zgodnie z własną wolą, tylekroć trudno będzie mówić o jego indywidualnej odpowiedzialności. Oczywiście sytuacja, w której nauczyciel byłby wolny od jakichkolwiek zaleceń przełożonych, jest utopijna, ale „pod żadnym pozorem nie może mieć miejsca sytuacja, w której wpływy przełożonych, instytucji zdominują postępowanie nauczyciela”²⁵. To on powinien być głównym źródłem inspiracji i realizować działania wynikające z prowadzonych projektów.

W zależności od tego, kto jest bardziej aktywny i świadomy odpowiedzialności, nauczyciel czy zwierzchnik, można mówić o odpowiedzialności podejmowanej i ponoszonej²⁶. W przypadku tej pierwszej nauczyciel świadomie i aktywnie podejmuje odpowiedzialność za swoje działania, a w przypadku drugiej nie zawsze jest mu ona uświadamiana. Naturalnie w zawodzie nauczyciela pożądana jest odpowiedzialność podejmowana. Każdy nauczyciel powinien mieć własne, indywidualne pole odpowiedzialności, a jej zakres powinien wynikać z posiadanych kompetencji. K. Gabryś wskazuje na siedem sfer odpowiedzialności nauczyciela za ucznia: 1) dbałość o optymalny rozwój ucznia, 2) pomoc w radzeniu sobie z problemami natury wychowawczej i dydaktycznej, 3) opamiętanie sytuacji, w których postępowanie ucznia jest sprzeczne z normami życia społecznego i podstawowymi wartościami, 4) dbałość o rozwój talentów, zainteresowań i predyspozycji ucznia, 5) pielęgnacja godności osobistej ucznia, 6) dbałość o grupę uczniów – klasę, 7) pozwalanie uczniowi na wzięcie za siebie odpowiedzialności²⁷. Ten uszczegółowiony zakres odpowiedzialności uświadamia fakt, że każda ze sfer wynika z kompetencji praktyczno-moralnych lub

²³ Tamże, s. 107.

²⁴ Tamże, s. 107–108.

²⁵ Tamże, s. 108–109.

²⁶ Tamże, s. 110.

²⁷ K. Gabryś, dz. cyt., s. 3–4.

technicznych nauczyciela. Istotą odpowiedzialności są dbałość i troska o harmonijny rozwój ucznia, z uwzględnieniem wszystkich dziedzin życia. Wszelkie działania muszą być skierowane ku uczniowi, bo to jego dobro jest priorytetowe. Podobne stanowisko reprezentuje też M. Rusiecki, twierdząc, że zawód nauczyciela łączy się ze szczególną odpowiedzialnością za uczniów. Najwyższą wartością dla pedagoga powinien być uczeń, jego zdrowie, rozwój, wiedza, przygotowanie do życia w zmieniającym się społeczeństwie. Szereg obowiązków wobec uczniów wynika właśnie z tego celu²⁸. Ale autor łączy również odpowiedzialność za uczniów z odpowiedzialnością za własny, integralny rozwój osobowości, wskazując na odpowiedzialność za rozwój intelektualny, moralny, emocjonalny i społeczny²⁹.

Klamrą spinającą poszczególne rodzaje odpowiedzialności jest odpowiedzialność za miejsce pracy³⁰. Nauczyciel, będąc członkiem zespołu pedagogicznego, ma też do wypełnienia wiele obowiązków, m.in. być lojalnym wobec kolegów z pracy, kolegów po fachu³¹; być chętnym do współpracy z innymi podmiotami wychowawczymi; w miarę potrzeby kontaktować się z rodzicami uczniów; troszczyć się o dobry klimat w szkole; troszczyć się o atmosferę życzliwego i szczerego koleżeństwa, podejmować wspólne przedsięwzięcia, wymieniać się doświadczeniami; współpracować z jednostką nadzorującą, dostosowywać się do obowiązujących przepisów, wymogów programowych³². Pełny zakres odpowiedzialności obejmuje więc odpowiedzialność za uczniów, za osoby z bliższego i dalszego otoczenia (rodzice) oraz za siebie. Aby móc być odpowiedzialnym za innych, trzeba przede wszystkim być odpowiedzialnym za własne zachowanie. Ważne jest to, kim my jesteśmy, jakich dokonujemy wyborów, jakie są nasze czyny i jakie podejmujemy decyzje. W związku z różnymi rodzajami decyzji, jakie podejmuje nauczyciel, można wyróżnić trzy typy odpowiedzialności³³:

- odpowiedzialność postulatora – za postawione cele,
- odpowiedzialność optymalizatora – za wybór sposobów,
- odpowiedzialność realizatora – za realizację postawionych mu celów wskazanymi sposobami i dostarczonymi środkami.

Pełna odpowiedzialność za czyny ma miejsce tylko wtedy, gdy nauczyciel jest jednocześnie postulatorem, optymalizatorem i realizatorem przyjętych celów kształcąco-wychowawczych, co wskazuje na systemowe podejście do odpowiedzialności. Naturalnie przyjmujemy, że stawiając cele, dobierając do nich stosowne metody i środki, aby otrzymać określone rezultaty, nauczyciel musi od-

²⁸ Źródło: http://www.wychowawca.pl/miesiecznik/10_142/02.htm [dostęp: 18.09.2010].

²⁹ Tamże.

³⁰ B. Tarnowska, *Etyka zawodu nauczyciela*, „Wychowawca” 2002, nr 2, s. 11.

³¹ Źródło: http://www.wychowawca.pl/miesiecznik/10_142/02.htm [dostęp: 18.09.2010].

³² Tamże.

³³ W.W. Szczęsny, *Edukacja moralna*, Warszawa 2001, s. 141.

czuć wolną wolę, jest to warunek *sine qua non* wszelkiej odpowiedzialności. Ale wciąż trzeba też pamiętać o zadaniach realizowanych przez uczniów, im też należy poszerzać zakres autonomii, prowadzącej do odpowiedzialnego przeżywania swojej wolności. Przesadna dyscyplina, narzucanie im własnych poglądów, jako jedynie słusznych, ograniczanie w działaniu może doprowadzić do zachowań nieodpowiedzialnych. To z pasji, a nie z przymusu, rodzi się moralne postępowanie. Wolność i odpowiedzialność powinny stanowić coś w rodzaju sacrum. Paradoksem jest to, że „odpowiedzialność ponosi się nie tylko za własne czyny, lecz także za brak czynu w sytuacjach, które domagają się czynu”³⁴. Niejednokrotnie ma to miejsce w szkolnej rzeczywistości, kiedy nauczyciel czegoś nie uczynił, choć mógł (powinien) to zrobić. Nie wystarczy wyznaczenie sobie zadań i dobranie do nich odpowiednich środków. Trzeba dbać również o to, aby nie dopuszczać do sytuacji, za które nauczyciel mógłby być odpowiedzialny. Sama aktywność nie wystarcza, potrzebna jest nadto czujność.

Z punktu widzenia etyki odpowiedzialność jest wartością moralną. Rodzi się jednak pytanie – w jakich sytuacjach szkolnych odpowiedzialność występuje? Aby na nie odpowiedzieć, warto odwołać się do rozważań R. Ingardena, który wyróżnia cztery odmienne sytuacje, w których występuje fenomen odpowiedzialności:

1. Ktoś ponosi odpowiedzialność za coś albo, inaczej mówiąc, jest za coś odpowiedzialny.
2. Ktoś podejmuje odpowiedzialność za coś.
3. Ktoś jest za coś pociągany do odpowiedzialności.
4. Ktoś działa odpowiedzialnie³⁵.

Wszystkie te sytuacje odnoszą się do zawodu nauczyciela. Realizując proces kształcąco-wychowawczy, ponosi on odpowiedzialność za czyn, który wpisany jest w podjęte działanie, za każde słowo, za postawę przyjętą wobec ucznia. Ponosi odpowiedzialność za każdy czyn. W następstwie dokonanego czynu i zrealizowania jakiejś wartości pozytywnej zdobywa zasługę, popełniając czyn niegodziwy, staje się winny. Wówczas podejmuje odpowiedzialność za swój czyn i jego wynik. Oznacza to, że przyjmuje obciążenie siebie samego przez swoje przewinienie. Często podejmuje kroki, które mają uskutecznić powetowanie i zadośćuczynienie za jego czyn, zwłaszcza jeśli wyrządził uczniowi krzywdę. Nie trzeba by podejmować tych kroków, gdyby nauczyciela nigdy nie opuszczała świadomość odpowiedzialnego działania w toku pracy pedagogicznej. Wciąż musi on pamiętać, że

odpowiada „za”... ucznia, za przebieg procesu nauczania i wychowania, za realizację potrzeb psychicznych dzieci i młodzieży, za jego wszechstronny rozwój, ale równocześnie odpowiada „przed”. Ta odpowiedzialność „przed” oznacza odpowiedzialność „za”. [...] Odpowiada zatem przed swoim dyrektorem, wizytatorem, kuratorem, ministrem, ale także odpowiada przed rodzicami uczniów [...]. Odpowiada również przed samym sobą, przed swoim sumieniem, które rozlicza go za swoje czyny [...]”³⁶.

³⁴ T. Kotarbiński, *Myśli o ludziach i ludzkich sprawach*, Wrocław 1986, s. 210.

³⁵ R. Ingarden, *Książeczka o człowieku*, Kraków 1987, s. 73–74.

³⁶ M. Śnieżyński, *Nauczanie wychowujące*, Kraków 1995, s. 108.

Bycie nauczycielem oznacza przestrzeganie uniwersalnych zasad i norm moralnych. Odpowiedzialny nauczyciel to człowiek uczciwy, sprawiedliwy, prawdomówny, tolerancyjny, życzliwy. Podejmuje decyzje oparte na zrozumieniu sytuacji i dokonuje wyborów, które służą dobru dziecka. W postawie odpowiedzialności odnajdujemy cały wachlarz cnót moralnych. Warunkami realizowania odpowiedzialności moralnej są: świadomość swoich powinności i obowiązków, świadomość swojego postępowania oraz jego skutków, gotowość do ponoszenia konsekwencji własnych czynów, rozważa i roztropność w trakcie podejmowania decyzji, szczerość i uczciwość wobec siebie samego, umiejętność samooceny, a także zdecydowanie³⁷. Odpowiedzialność dotyczy w dużym stopniu doboru i realizacji środków służących optymalizacji rozwoju uczniów, zwłaszcza w sferze intelektualnej i moralnej. Wpływamy przecież drogą wyborów i decyzji na kształt ich przyszłej egzystencji. Kryterium odpowiedzialności czynów nauczyciela jest spójność jego czynów z wewnętrzną i osobistą świadomością powołania i poczuciem współodpowiedzialności za świat i ludzi. Jednym z ogólnych warunków odpowiedzialnego zachowania się jest autentyzm postępowania moralnego w sensie realizowania świadomie odkrytych wartości moralnych. Odpowiedzialność oznacza wierność obowiązkowi, czyli wykonywanie sumiennie wszystkiego, do czego jesteśmy zobowiązani.

Nigdy nie powinniśmy pochopnie podejmować decyzji, które mogą w przyszłości zaważyć na losie podopiecznych. Stąd potrzeba namysłu nad celem, do którego zmierzamy, i drogą, która do niego wiedzie. Bycie odpowiedzialnym wzbudza u uczniów ufność i szacunek. To

dzięki więzi odpowiedzialności uczeń ma szansę dowiedzieć się, co to znaczy być dobrym. Spotykając odpowiedzialnego nauczyciela, uczeń ma szansę doświadczyć tej dobroci, a dzięki takim doświadczeniom młody człowiek uczy się odróżniać dobro od zła, a w konsekwencji potrafi wybierać dobro³⁸.

Jest to możliwe tylko w sytuacji bycia wolnym, bo wolność jest sposobem istnienia dobra. W takiej mierze, w jakiej nauczyciel uświadamia sobie, że jest wolny, jest jednocześnie odpowiedzialny.

Refleksja końcowa

Jeżeli się spojrzy na nasze czasy, wydają się tak smutne; zastanawia się człowiek, czy istnieje jeszcze coś, co się nazywa odpowiedzialność, czy oznacza to jeszcze cokolwiek. Wszyscy chcą rządzić, nikt nie chce ponosić odpowiedzialności³⁹.

– pisał S. Kierkegaard. Im bardziej zbliżamy się do dnia dzisiejszego, tym stwierdzenie to staje się bardziej aktualne. Ale w przypadku zawodu nauczyciela

³⁷ J.M. Michalak, *Poczucie...*, s. 111.

³⁸ S. Kowal, dz. cyt. s. 145–146.

³⁹ S. Kierkegaard, *Albo – albo*, przeł. J. Iwaszkiewicz, Warszawa 1976, s. 158–159.

daje się zauważyć wyższy poziom jego autonomii, co w konsekwencji zwiększa jego indywidualną odpowiedzialność. Łączy on wolność własną z wolnością innych (uczniów), odpowiedzialność za siebie z odpowiedzialnością za innych (uczniów). Jeśli zachowa się nieodpowiednio, spotka się z sankcjami prawnymi, które mogą go nawet wykluczyć z zawodu. A jest to poważne ryzyko, bo rynek pracy dla nauczycieli kurczy się. Tendencja do poszerzania autonomii wśród nauczycieli wzrasta. Stają się oni coraz bardziej kreatywni, tworzą autorskie programy, autorskie podręczniki, prowadzą projekty badawcze, ponosząc za to odpowiedzialność indywidualną. Nie stronią od odpowiedzialności podejmowanej, której fundamentem jest wolność. Wyraźnie utrwała się pogląd, że nie można być nauczycielem-wychowawcą i jednocześnie człowiekiem amoralnym, zakotwiczonym w aksjologicznej pustce. Szkoła musi stworzyć takie warunki, w których nauczyciel będzie podejmować własne decyzje, będzie odpowiedzialny „za” i „przed”, i w tej odpowiedzialności doświadczy własnej tożsamości, zarówno indywidualnej, jak i ludzkiej.

Bibliografia

- Escriva de Balaguer J., *Bruzda*, Katowice 1991.
- Gabryś K., *Odpowiedzialność jako wyzwanie dla nauczyciela*, „Wychowanie na co Dzień” 2002, nr 2–3.
- Homplewicz J., *Etyka pedagogiczna*, Warszawa 1996.
- Ingarden R., *Książeczka o człowieku*, Kraków 1987.
- Kierkegaard S., *Albo – albo*, przeł. J. Iwaszkiewicz, Warszawa 1976.
- Kotarbiński T., *Myśli o ludziach i ludzkich sprawach*, Wrocław 1986.
- Kowal S., *Współczesne konteksty odpowiedzialności nauczyciela*, Kraków 2004.
- Michalak J.M., *Poczucie odpowiedzialności zawodowej nauczycieli*, Warszawa 2003.
- Michalak J.M., *Rozumienie pojęcia „odpowiedzialność nauczyciela” a poczucie odpowiedzialności zawodowej nauczycieli*, „Ruch Pedagogiczny” 2002, nr 3–4.
- Szczęsny W.W., *Edukacja moralna*, Warszawa 2001.
- Śnieżyński M., *Nauczanie wychowujące*, Kraków 1995.
- Tarnowska B., *Etyka zawodu nauczyciela*, „Wychowawca” 2002, nr 2.

The teacher's responsibility in legal and ethical context

Summary

The teacher's responsibility in the context of legal regulations and in teaching practice has become the basis for the author's reflections. Taking the first element into account, employee, civil, disciplinary and criminal responsibility has been discussed. With reference to pedagogical responsibility, there has been undertaken a detailed analysis of types of responsibility as well as spheres that the teacher is responsible for. Responsibility is seen as a value consisting of a number of ethical virtues. They concern a situation of carrying out and taking up responsibility as well as undertaking responsible action. Deliberations are summed up by a final author's reflection.

Keywords: responsibility, freedom, legal responsibility, pedagogical responsibility, ethical responsibility.